

Gyapay Borbála

Etnikai kisebbségek társadalom-földrajzi vizsgálata Berlinben

A doktori értekezés tézisei

Témavezető:

dr. habil. Bottlik Zsolt, egyetemi adjunktus

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Földtudományi Doktori Iskola

Vezető: Nemes Nagy József DSc, egyetemi tanár

Földrajz-Meteorológia Program

Vezető: Szabó Mária Ottilia DSc, egyetemi tanár

Készült az ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszékén

Budapest, 2014

BEVEZETÉS ÉS CÉLKITŰZÉSEK

Európa államai napjainkban számos társadalmi és gazdasági problémával kerültek szembe, amelyek erősen meghatározzák az egész kontinens jövőjét. A második világháborút követően, a fejlett államokba kialakult munkaerőhiány következtében meginduló folyamatos bevándorlás számtalan társadalmi feszültség gyökerét adja, amelyek az elmúlt években kivétel nélkül minden nyugat-európai országot érintettek. Minthogy a bevándorló kisebbségek számára a legfontosabb vonzóerőt a munkalehetőségek jelentették, így az etnikai csoportok túlnyomó többségben a munkavállalás szempontjából szélesebb spektrumot kínáló városi terekben telepedtek le, és a konfliktusok is az urbánus környezetben váltak a legkiélezettebbé.

Munkámban Berlin példáján az etnikai kisebbségek vizsgálatával foglalkozom, a célkitűzésem kettős: *Egyrészt a berlini kisebbségek térbeli és társadalmi-gazdasági helyzetét vizsgálom, másrészt pedig a tudományos kutatásokban elismert módszerek alkalmazásának lehetőségeit kérdőjelezem meg, és a társadalmi „valóság” megismerésének korlátain gondolkodom.*

Elsőként kvantitatív adatokra támaszkodva elemzem az öt, általam kiválasztott kisebbségi csoport (török, vietnámi, lengyel, egykori szovjet, egykori jugoszláv) térbeli, valamint társadalmi-gazdasági helyzetét és jellemzőit. Azért esett a választásom ezen öt csoportra, mert a migrációs indítékaik tekintetében, a német államokkal való kapcsolatuk, vagy a társadalmi és a kulturális távolság következtében markánsan eltérő jellemzőkkel rendelkeztek, különböző folyamatok eredményeképpen telepedtek le Berlinben. *Arra keresem a választ, hogy a két városrész egymástól markánsan különböző térbeli etnikai képe mennyiben változott meg az 1992 óta eltelt közel húsz évben, s az egyes csoportok városban való letelepedésének térbeli irányát mennyiben határozzák meg a keleti és a nyugati városrész különbségei. Ezt követően azt elemzem, hogy a térbeli helyzet milyen módon függ össze a gazdasági és munkaerő-piaci jellemzőkkel, az egyes kisebbségek tekintetében milyen demográfiai sajátosságok jelennek meg a többségi társadalomhoz képest, illetve ezek a jegyek az újraegyesülést követő időszakban milyen irányba változtak.*

Értekezésem második felében azt az ismeretelméleti kérdést feszegetem, hogy habár a bemutatott elemzések a tudományos munka kritériumainak megfelelnek és újszerű eredményekkel is szolgálnak, mégis számtalan olyan tényező játszik szerepet a kutatásban, amelyek ugyan evidenciaként jelennek meg, mégis erősen befolyásolják az eredményeket. *Azt vizsgálom, hogy az elemzésekben felhasznált térfelosztás, a választott lépték, az adatfelvétel*

jellemzői, vagy a kutató személye milyen hatással lehet arra a törekvésére, ami a valóság leírását célozza.

A kutatások gyenge elméleti beágyazottsága mellett a (magyar) társadalomföldrajz gyakran emlegetett hiányossága a módszertani eszközök és szemléleti módok komplex használatának elmaradása. Trevor Barnes egy tanulmányában (BARNES, T. J. 2009) a kvantitatív elemzések és a kritikai szemlélet – gyakran összeegyeztethetetlennek kikiáltott – összekapcsolása mellett érvel, amely nemcsak egy lehetséges megközelítési módot jelent, hanem éppen ebből kifolyólag válhatnak a tudományos kérdések is mélyebben elemezhetővé. *Munkám utolsó fejezetében a kritikai szemléleti mód segítségével kísérletet teszek a Berlinben élő vietnámi kisebbség reprezentációjának bemutatására. Választásom azért esett erre a csoportra, mert a statisztikai elemzések alapján a róluk kirajzolódó kép sok szempontból ellentmondásos, s a média valóságteremtő erejének elméletére támaszkodva napilapok elemzésén keresztül egy finomabb szinten magyarázom a helyzetükben végbement változásokat. Így nemcsak egy csoport reprezentációjának leírására, illetve egy kisebbség és a többségi társadalom kapcsolatának pontosabb feltárására vállalkozom, hanem a társadalomföldrajzi kutatások ismeretelméleti kérdéseit is feszegetem.*

ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

Munkám módszertani szempontból két pillérré támaszkodik: alapját egyrészt a kvantitatív adatok statisztikai feldolgozása és elemzése, másrészt pedig a kvalitatív vizsgálat eredményeinek értékelése adja.

Értekezésem első felében a magyar etnikai földrajzban jellemző, erősen statisztikai adatbázisokra és matematikai-statisztikai módszerekre építő elemzést végeztem el: először a kutatásba bevont kisebbségek térbeli folyamatait vizsgáltam, majd az itt feltárt eredményeket vezettem tovább a demográfiai, társadalmi és gazdasági jellemzők etnikai csoportonkénti sajátosságainak bemutatásával.

Az etnikai kép felrajzolásához első lépésben az 1992-es és 2010-es külföldi népességre vonatkozó statisztikai adatokat használtam fel, amelyek a berlini LOR (Lebensweltlich orientierte Räume; élettér által meghatározott területegységek) területbeosztás szintjén (447 egység) mutatják az *állampolgárságuk alapján külföldinek számító* nemzetiségeket. Ezek az adattáblák a berlini lakosként az illetékes hivatalnál bejelentkezett külföldiek számát tartalmazzák. Emellett rendelkezésemre álltak olyan 2007-től elérhető statisztikák, amelyek a

lakosságot a *migrációs háttér* megléte alapján osztályozzák. A migrációs háttérrel rendelkezők csoportjába a külföldiek és az olyan német állampolgárok tartoznak, akik egy másik országból származnak. Azért szükséges a kérdést ezen tényező mentén is vizsgálni, mert a külföldi lakosok az állampolgárság megszerzésével ugyan hivatalosan kikerülnek külföldi kategóriából, azonban ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy az új állampolgárságukkal együtt az identitásuk is megváltozik, és a város társadalmába a tényezők komplex értelmében integrálódniuk. Azt, hogy az általam vizsgált időszakban kiknek nyílt lehetőségük a német állampolgárság elnyerésével statisztikai szempontból kikerülni a külföldiek nyilvántartásából, a német törvényi szabályozás határozza meg (HOFFMANN, H. 2004). Éppen ezért a nemzetiségi kép változásának bemutatásához egy harmadik típusú adatsor eredményeit is felhasználtam, amely az *állampolgárságot nyert személyek* számát mutatja nemzetiségenként éves osztásban. Így lehetőségem nyílt arra, hogy az előbbi módon a statisztikákból kikerülő külföldi személyek által bekövetkezett térbeli struktúraváltozásokat magyarázzam. A szakirodalom feldolgozása és szintetizálása, valamint a rendelkezésemre álló területi adatok térképezése mellett a statisztikai elemzés eszköztárát használtam. Azt vizsgáltam, hogy a szegregációs folyamatok az egyes nemzetiségek tekintetében ma milyen irányba hatnak – ennek kimutatásához a szegregációs és a disszimilitási index módszerét alkalmaztam.

Az elkészített térképeken a LOR egységek mellett a kerületbeosztást is ábrázoltam, azonban a mai helyzet helyett a 2001 előtti lehatárolást használtam. Ezt azért tartottam fontosnak, mert míg 1992-ben Berlinben 23 kerületet, a 2001-ben bekövetkezett kerületreformot követően 12 egységet határozott meg a városi közigazgatás. Az átalakítások következtében létrejöttek olyan új kerületek, amelyek egykori kelet-berlini és nyugat-berlini területeket is magukba foglalnak – vizsgálatom szempontjából azonban a két városrész pontos elkülönítése lényeges szerepet játszott (HÄUSSERMANN, H. – KAPPHAN, A. 2002).

A térszerkezeti változások bemutatását követően a vizsgált csoportok demográfiai struktúrájának (korstruktúra, nemi megoszlás, háztartásnagyság), illetve a gazdasági és munkaerő-piaci helyzetének (foglalkoztatottság, képzettség) vizsgálatát végeztem el. A felhasznált adatok a Berlinben évente elvégzett, a teljes lakosság 1%-át felmérő mikrocenzusból származnak.

A disszertációm második felében – az állami statisztikák alapján elvégzett munkát követően – a kritikai szemléletmódhoz és a kvalitatív eszközökhöz nyúlok, hogy a kutatásokban megjelenő hiányosságokra rámutassak és a vizsgálatomat az eltérő módszerek alkalmazásával komplexebbé tegyem. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy a statisztikai

elemzés alapján kimutatott térbeli és társadalmi-gazdasági helyzet más módszerekkel és megközelítéssel kiegészítve hogyan jelenik meg a város társadalmában. A munka gondolati alapját a *szociálkonstruktivista elmélet*, illetve metodikai szempontból a *tartalom- és diskurzuselemzés módszere* alkotja. A vizsgálatot egyetlen kisebbségi csoportra szűkítettem és a média valóságteremtő elméletéből kiindulva (KEPPLER, A. 2005) azt elemeztem, hogy a legjelentősebb berlini napilapok (Berliner Zeitung, Der Tagesspiegel) cikkei hogyan reprezentálják a vietnámi kisebbséget. Ehhez egy pontosan lehatárolt mintát konkrét szempontok szerint kódoltam (VIDRA ZS. – VARGHA L. 2010), és egyrészt a kódolás alapján létrejött adatbázist kvantitatív módon elemeztem, másrészt kvalitatív megközelítéssel a vizsgált időszak (1993-2010) legjelentősebb diskurzusaiban bekövetkezett változásokat vizsgáltam.

A disszertációmban jelenlévő kettős megközelítés és módszertan egymás mellé állításával nemcsak a berlini kisebbségek helyzetének és valóságának minél pontosabb leírását tűztem ki célul, hanem arra is igyekeztem rámutatni, hogy a tudományos kutatásban a reflexivitás nemcsak egy lehetséges, hanem egy szükséges szemléletmód a minél hitelesebb munka elvégzéséhez.

EREDMÉNYEK ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

1) Értekezésemben a feldolgozott szakirodalom alapján áttekintettem egyrészt a városi etnikai vizsgálatok korábbi megközelítési módjait, másrészt pedig a nyugat-európai/észak-amerikai és a hazai etnikai kutatások alapvető eltéréseire mutattam rá. Ezt követően összefoglalást készítettem a berlini kisebbségeket középpontba állító munkák irányairól és jellemző kérdésfeltevéseiről, és ebbe a sorba illesztettem be a saját disszertációm.

- Értekezésemben *komparatív szemléletben* vállalkoztam a *különböző háttérrel* (pl. etnikai szempontból kevert területen élő „öshonos” csoport, egykori vendégmunkásként letelepedett csoport, menekültként érkezett csoport) *rendelkező kisebbségek térbeli és társadalmi-gazdasági helyzetének leírására, és ezen eredmények összekapcsolására.*
- Fontosnak tartottam, hogy különböző szemléletmódok alkalmazásával dolgozzak, és ezek integrálásával mélyebb szinten mutassam be a Berlinben zajló etnikai folyamatokat. *Így a statisztikai munka mellett a napilapok tartalomelemzése nemcsak*

újfajta megközelítést jelent a berlini kisebbségek feltárt szakirodalmában, hanem a magyarországi társadalom-földrajzi vizsgálatok számára is releváns irány lehet.

2) A kutatás áttekintette a Berlinben élő kisebbségek *térszerkezeti változását* a város újraegyesítése óta eltelt két évtizedben.

- Az egyes kisebbségek térszerkezetét alapvetően meghatározza a város különleges története. A vizsgált csoportok közül azoknál érhető tetten a szabadabb térbeli letelepedés, amelyek egyrészt történeti szempontból hosszabb ideje vannak jelen a város életében (lengyel, egykori szovjet), másrészt pedig a tömeges megjelenésük az 1990-es évektől kezdődően jellemző (egykori jugoszláv). A megosztottság ugyan az ő esetükben is kimutatható, azonban a tendencia irányvonala a többihez képest ellentétes irányba mutat.
- A politikailag, társadalmilag és gazdaságilag megosztott városban letelepedett csoportok (török, vietnámi) ma azonosítható területi folyamatait döntően meghatározza az 1990-es évek kezdetére kialakult térbeli formáció, így a jelen tendenciái is ebbe a képbe illeszkednek. *Lényeges jellemző, hogy míg a török, lengyel, illetve az egykori Szovjetunióból és Jugoszláviából származó kisebbségek területi zártsága oldódott az elmúlt húsz év folyamán, addig a vietnámi közösség az egyetlen, amely nemcsak a többségi társadalomtól, hanem a többi csoporttól is egyre növekvő távolságban helyezkedik el.*

3) A disszertáció a hivatalos állami statisztikák elemzésével választ keresett arra, hogy *milyen összefüggés fedezhető fel az egyes csoportok térbeli, illetve társadalmi-gazdasági szegregációjának mértéke között.*

- Egy háromkomponensű (térbeli helyzet, demográfiai erő, gazdasági erő) komplex mutató segítségével jellemeztem az egyes kisebbségek távolságát a többségi társadalomtól. Ez alapján a török közösség rendelkezik a legelőnytelenebb értékekkel: az újraegyesítés óta mindegyik vizsgált csoporttól szintén elkülönülve folyamatosan elszakad a város teljes népességétől. Kiegyenlítettebb képet mutat a többi négy kisebbség: az 1990-es évek végéig közeledés figyelhető meg a németek értékeihez képest, majd a harmadik évezredtől kismértékű távolodás és az egymáshoz való konvergálódás jellemző.
- Ugyanezt a mutatót elkészítettem olyan módon, hogy a térbeli komponenst kivettem a számításból. Alapvető változás az első indexhez képest csupán a vietnámiak tekintetében következett be. Ez azt jelenti, hogy míg a vizsgált csoportok többségében

a térbeli és a társadalmi-gazdasági helyzet hasonló tendenciákat mutat, addig *a vietnámi kisebbségre ugyan erős térbeli elkülönülés jellemző, de a társadalmi és gazdasági dimenziók mentén intenzív közeledést mutat a többségi társadalom irányába. Ezen kettősség mélyebb megértéséért szűkítettem a vizsgálatomat a disszertációm második felében a vietnámi kisebbségre.*

- 4) Az állami statisztikákon alapuló elemzést követően a *szociálkonstruktivista elméletre és a kritikai szemléletmódra támaszkodva* azokat a tényezőket vizsgáltam, amelyek általában ugyan evidenciának tekintett alapkategóriaként jelennek meg a kutatásokban, azonban döntő hatásuk lehet a kapott eredményekre.
- Ez alapján egyrészt a szegregációs vizsgálatokban fontos szerepet játszó *lépték és térfelosztás* kérdésével foglalkoztam, másrészt pedig a kvantitatív vizsgálatokat meghatározó adatok *adatfelvételi módjának* következményein gondolkodtam. A témaválasztásomból következően fontosnak tartottam azt is, hogy a *kutató személyének és hozzáállásának* elemzésére szintén kitérjek.
- 5) Disszertációm utolsó fejezetében a korábban ismertetett eredményekből következően *vizsgálatomat a Berlinben élő vietnámi kisebbségre szűkítettem, és a reprezentációjukban végbement változásokat fedtem fel.*
- A *kvantitatív és kvalitatív tartalomelemzés* módszerével egyrészt a mintába választott cikkekben megjelenő vietnámi személyek reprezentációját (pl. nem, életkor, foglalkozás) vizsgáltam, másrészt pedig a kisebbséghez tartozó leghangsúlyosabb diskurzusokat mutattam be: *(I) Cigaretta-kereskedés, feketepiac és maffia; (II) Hazaküldés és kitoloncolás; (III) Áldozat szerep; (IV) Oktatás, kultúra és művészetek.*
 - Élesen kirajzolódott az 1990-es és a 2000-es évek közötti különbség: Míg a város újraegyesülését követően elsősorban negatív és kriminalizált szerepekben jelentek meg a kisebbség tagjai (pl. illegális kereskedelem, illegális tartózkodás, erőszakos cselekedetek), addig az ezredfordulót követően nemcsak a korábbi évtized diskurzusa lett egyre hangsúlytalanabb, hanem az oktatás, kultúra területén elért sikerek, illetve a személyes történetek és életutak bemutatása vált fokozatosan egyre dominánsabbá.

HIVATKOZÁSOK

- BARNES, T. J. (2009): „Not only...but also”: Quantitative and critical geography. *The Professional Geographer* 61. 3. pp. 292-300.
- HÄUSSERMANN, H. – KAPPHAN, A. (2002): Berlin: von geteilten zur gespaltenen Stadt? Sozialräumlicher Wandel seit 1990. Opladen. Leske+Budrich. 292 p.
- HOFFMANN, H. (2004): The reform of the law on citizenship in Germany: Political aims, legal concepts and provisional results. *European Journal of Migration and Law* 6. 2. pp. 195-203.
- KEPPLER, A. (2005): Medien und soziale Wirklichkeit. In: Bohn, C. et al.: *Mediensoziologie*. Wiesbaden. VS Verlag für Sozialwissenschaften. pp. 91-106.
- VIDRA ZS. – VARGHA L. (2010): Kisebbségek és kisebbségi témák reprezentációja. Összehasonlító tartalomelemzés hat európai uniós tagállam írott sajtójában. In: Örkény A. – Székelyi M. (szerk.): *Az idegen Magyarország. Bevándorlók társadalmi integrációja*. Budapest. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Eötvös Kiadó pp. 281-295.

AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

- Gyapay, B. (2012): Die Veränderung des ethnischen Bildes Berlins. Zeitschrift für amtliche Statistik Berlin-Brandenburg. Vol. 6. No. 3. pp. 46-55.
- Gyapay B. (2012): A városi szegregáció vizsgálatának elméleti kérdései. In: Nemes Nagy J. (szerk.): Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés (Regionális Tudományi Tanulmányok; 16). pp. 175-186.
- Gyapay B. (2012): Az egykori vendégmunkások Berlinben: a török és a vietnámi kisebbség helyzete a német újraegyesüléstől napjainkig. Földrajzi Közlemények Vol. 136. No. 3. pp. 271-284.
- Gyapay B. (2012): Városi etnikai kisebbségek – a tudományos kutatás változó megközelítési módjai. In: Blanka V. (szerk.): Kockázat – konfliktus – kihívás. A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának absztrakt kötete (2012. szeptember 5-7.). Szeged, SZTE TTIK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék. pp. 59.
- Gyapay B. (2013): Etnikai kisebbségek vizsgálata a városi terekben – tudománytörténeti áttekintés. In: Bottlik Zs. (szerk.): Önálló lépések a tudomány területén. Budapest, ELTE Regionális Tudományi Tanszék, pp. 9-27.

A teljes publikációs jegyzék megtalálható a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT): <https://vm.mtmt.hu//search/slist.php?lang=0&AuthorID=10032662>